

BELLE TEN

Cilt: XII

Nisan 1948

Sayı: 46

HİTİT METİNLERİNDE ^{GİŞ}kalmuş «LİTUUS» VE HUB.BI «KUPE»¹

Dr. SEDAT ALP

Hititoloji Doçenti

I

Hititlerin bayram merasimlerinde geçen ve bir aleti ifade eden

¹ Bu yazıda kullanılan kısaltmalar için bk. E. H. Sturtevant, A. Hittite Glossary, 2. hası ve Supplement to A Hittite Glossary. İkisinin birden Türkçeye tercümesi: Münire Çelebi, Eti Dili Sözlüğü, İstanbul 1946. Orada bulunmayan kısaltmalar:

AAA = *Annals of Archeology and Anthropology*. Liverpool,

Alp, *Beamtennamen* = *Untersuchungen zu den Beamtennamen im hethitischen Festzeremoniell*.

Bittel, *Yaz.* = Bittel, Naumann, Otto, *Yazılıkaya, Architektur, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde* (61. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft).

Bossert = Bossert, *Altanatolien*. Berlin 1942. Resim numaralarına göre zikredilmiştir.

v. Brandenstein, *Bildb.* = *Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in Keilschrifttexten*, MVAG 46, 2.

IBoT = H. Bozkurt - M. Çiğ - H. G. Güterbock, *İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler*.

JCS = *Journal of Cuneiform Studies*.

OIP = *Oriental Institute Publications*. Chicago.

² *GIŞkalmuş*² sözü hususi bir ilgi çekiyor. Bu aleti yalnız kıral kullandığından Goetze ve ben bir kırallık alâmeti diye izah etmiştik³. Metinlerden elde edilen bilgiye göre bunun kama (veya kılıçtan) başka kıralın taşıdığı yegâne alet oluşu ve yalnız müfret olarak geçişi, sözün delâlet ettiği manayı tayine yardım etmektedir. İkten bir asa veya baston olduğu akla geliyorsa da, asa metinlerde *GIŞPA* ile ifade ediliyor ve bu ideogram'ın arkasında başka bir sözün saklı olduğu görülüyor⁴. Bundan başka *GIŞPA*'nın kıral tarafından taşındığına dair metinlerde bir kayda rastlanmıyor⁵.

GIŞkalmuş hemen hemen yalnız bayram ritual'lerinde geçiyor. Filolojik malzemeyi sunduktan sonra elde edeceğimiz bilgi ile arkeolojik tasvirlerin karşılaştırılmasına geçeceğiz. Fazla yer işgal etmemek için her tipten mahdut örneklerin transkripsiyon ve tercümesini vermekle ve benzer metin yerlerini yalnız anmakla iktifa edeceğim. Kıralın bayram alaylarında taşıdığı *GIŞkalmuş*'un büyücek bir alet olduğu anlaşılıyor. Uzunca süren içki sunma ve diğer kurban sahneleri esnasında bu alet kıral tarafından taşınmayıp bu hareketlerden sonra kendisine takdim ediliyor. Bayram seyahatlerinde kıral arabaya bindiği zaman da onu taşımıyor⁶. Tapınağın içine girerken ve tahta otururken de kıralın bu aleti muhafaza etmediği anlaşılıyor. Tapınakta kıral, kıraliçe ile birlikte tahta oturdukları zaman *GIŞkalmuş* getirilmekte, tahtın sağ tarafına veya üze-

² Bir neutrum'dır ve ekseriya akuzatif halinde geçiyor. Genetif : *GIŞ kal-mu-şa-aş* IBoT I 36 III 43. Datif - lokatif : *GIŞ kal-mu-şi* 832/c I 19; *GIŞ kal-mu-şa* Bo 415 III 9.

³ Goetze, Mél. Pedersen s. 494 n. 3; Alp, Beamtennamen s. 29.

⁴ Fonetik tamamlaması : Akuzatif : *GIŞ PA-an* (Sommer, ZA NF XII 25 n. 4'te verilen metin yerlerinden başka KUB XXXIII 96 I 13; 102 II 33 III 4; 106 II 2), *GIŞ PA-za-an* (IBoT I 36 III 58). Instrumental : *GIŞ PA-it* (KUB XX 87 I 12) Cemi D.-L. : *GIŞ PA. Hl.A-aş* (KBo II 30 Vo, 5).

⁵ Metinlerde *asa* taşıdıkları bildirilen kimseler : Başmeşedi (KBo IV 9 II 38 v. d.; IBoT I 36 I 22 v. d.); Meşedi onbaşısı (IBoT I 36 I 21 v. d.); Meşedi (KBo IV 9 IV 30 V 3 v. d. = KUB XI 29 V 9 v. d.; IBoT I 36 I 23 v. d., 27 III 43, 46, 57 v. d.); GAL LU₂.MEŞ *şa-a-la-aş ha-aş* (IBoT I 36 II 23); UGULA LI. IM ZE₂. RI (IBoT I 37 II 58 v. d.; GAL LU₂. MEŞ ŞUKUR (IBoT I 36 II 50); BE. EL E₃TIM (KUB IX 31 II 19); LU₂ SANGU (KUB II 3 II 22; KUB XX 87 I 11 v. d.); LU₂ SIPAD DINGIR LIM (KUB XXV 36 VI 18); *GIŞ PA ŞA* LU₂ *ha-at-ua-a-ia hur-ri* (KUB X 65 IV 6).

⁶ IBoT I 36 II 22'de kıral arabaya bindikten sonra (bk. satır 16 v. d.) kendisine kamçının takdim edildiği bildiriliyor. Krş. n. 12.

rine konmaktadır. Bazı metinler, bu sırada onun kırala verildiğini veya kendisinin bizzat onu tahtın üzerine koyduğunu söylüyorlar. Bütün bu yerlerden GİŞkalmuş'un elbisenin bir kısmında takılı olmadığı ve serbest olarak elde taşındığı anlaşılıyor.

Bayram alayında: KUB XXVIII 91 IV (7) LUGAL-uš-kan₂ E₂ ħa-le-en-du-u-ua-za u₂-iz-zi [GAL DUMU E₂. GAL] (8) LUGAL-i GİŞkal-mu-uš <pa-a-i> II DUMU E₂. GAL I ME. ŞE. DI [LUGAL-i] (9) pi₂-ra-an ħu-u-ia-an-te-eš (10) LUGAL-uš I. NA E₂ DU pa-iz-zi "(7) Kıral ħalentuva evinden gelir. [Saraylı ağası] (8) kırala GİŞkalmuş'u <verir>. 2 Saraylı, 1 Meşedi [kıralın] (9) önünde giderler. (10) Kıral, Fırtına tanrısının tapınağına gider,,. Benzer bir şekilde: KUB II 3 II 1 v. d.; 6 III 4 v. d. (kırık); XI 35 I 19; XX 19 III 8; 79, 9; 96 III 8; IBoT I 3 19.

İçki sunmadan önce: KUB XXXIV 130 II? (2) [GAL DUMU E₂. GAL-kan₂ LUGAL-i]^{6a} (3) GİŞkal-mu-uš da-a-i LUGAL-uš [...] (4) E₂ ar-ki-u₂-i-ma-kan₂ pi₂-ra-a [n] (5) KUŞkur-ši ši-pa-an-ti "(2-3) [Saraylı ağası, kıraldan] GİŞkalmuş'u alır. Kıral [...]. (4) Fakat a. evinin önünde (5) (tanrı) kalka(n)na içki sunar,,

Kıral içki sunduktan sonra ve Kıralın diğer hareketleri esnasında: KUB X 21 I (1) ma-aĥ ħa-an-ma LUGAL-uš ši-pa-an-tu-u-an-ta (2) ir-ħa-a-iz-zi ta-aš-ši GAL DUMU E₂. GAL (3) GİŞkal-mu-uš GUŞKIN pa-a-i II DUMU.MEŞ E₂.GAL (4) LUGAL-i pi₂-ra-an ħu-ia-an-te-eš (!) LUGAL-uš (5) a-ra-aĥ-za pa-iz-zi ta-aš-ši-kan₂ (6) GAL DUMU E₂.GAL GİŞkal-mu-uš e-ip-zi (7) [L]U-GAL-uš-ša-an GİŞĥu-lu-ga-an-ni-ia (8) e-ša ta ur-ra-aĥ-za pa-iz-zi (9) EGIR-az-ma ta-li-ša da-ra-an-zi (10) LUGAL-uš GİŞĥu-lu-ga-an-na-az kat-ta (11) u₃-iz-zi GAL DUMU.MEŞ E₂.GAL LUGAL-i (12) GİŞkal-mu-uš pa-a-i (13) II DUMU.MEŞ E₂.GAL LUGAL-i pi₂-ra-an ħu-ia-an-te-eš (14) LUGAL-uš-kan₂ E₂ ħa-le-en-tu-u-aš an-da (15) pa-iz-zi GAL DUMU E₂.GAL-kan₂ LUGAL-i GİŞkal-mu-uš (16) e-ip-zi LUGAL SAL.LUGAL GİŞDAG-ti e-ša-an-da (17) II DUMU.MEŞ E₂.GAL -kan₂ GİŞŞUKUR GİŞkal-mu-uš (18) KAT-an-na an-da u₂-da-an-zi nu KAT-an (19) LUGAL-i pa-a-i GİŞkal-mu-uš-ma-aš-ša-an (20) GİŞDAG-ti ZAG-az da-a-i "(1) Fakat kıral, (tapınakta) içki sunmayı (2) bitirince⁷, saraylı ağası ona (3) altın

^{6a} Kırık kısmın tamamlanması için krş. KUB X 21 I 15 v. d.

⁷ Krş. Ose, Supinum und Infinitif im Hethitischen (MVAG 47, 1) 53 v. d.

kalmuş'u verir. 2 saraylı (4) kıralın önünden giderler. Kıral (5) dışarıya çıkar. Ve (6) saraylı ağası ondan ^{GIS}*kalmuş*'u alır. (7) Kıral arabaya ⁸ (8) oturur ve yola çıkar. (9) Fakat arkadan *talişa* ⁹ (diye) seslenirler. (10) Kıral arabadan aşağı (11) iner. Saraylı ağası kırala (12) ^{GIS}*kalmuş*'u verir. (13) 2 saraylı kıralın önünden giderler. (14) Kıral *halentuva* evinin içine (15) gider. Saraylı ağası kıraldan ^{GIS}*kalmuş*'u (16) alır. Kıral (ve) kraliçe tahta otururlar. (17) 2 saraylı, mızrağı, ^{GIS}*kalmuş*'u (18) ve havluyu içeriye getirirler. Ve havluyu (19) kırala verir. ^{GIS}*kalmuş*'u ise tahtın sağına koyar.,

KUB XX 78 IV 12'de kıral ekmek kırarak tanrıya kurban ettikten sonra: (18) LUGAL SAL.LUGAL *e-ša-an-da* (19) GAL DUMU.MEŞ E₂.GAL LUGAL-*i* (20) ^{GIS}*kal-mu-uš pa-a-i* "(18) Kıral (ile) kraliçe (tahta) otururlar. (19) Saraylı ağası, kırala (20) ^{GIS}*kalmuş*'u verir.,

KUB II 10 III 9 v. d.'ında kıralın bir tapma sahnesinden sonra ^{GIS}*kalmuş*'u bizzat tahtın üzerine koyduğu söyleniyor: (14) *ma-a-an* LUGAL SAL.LUGAL *e-ša-an-da* (15) [*n*]u-uš-*ša-an* LUGAL-uš ^{GIS}*kal-mu-uš* (16) [^{GIS}DAG-t]i *da-a-i* "(14) Kıral (ile) kraliçe oturunca, (15) kıral ^{GIS}*kalmuş*'u (16) [tah]ta koyar., Müteakip metinlerde de kıral ve kraliçe mabette oturdukları zaman ^{GIS}*kalmuş*'un getirilip tahtın üzerine veya tahtın ve kıralın sağ tarafına konulduğu bildiriliyor: KBo IV 9 III 29 v. d.; KUB X 3 I 22 v. d.; 17 II 9 v. d.; XX 69, 3 v. d.; XXV 16 I 6 v. d.

Kıral tahttan indiği zaman ^{GIS}*kalmuş* yine kendisine veriliyor: KBo II 37, (4) [LUGAL- u]š-*kan*₂ ^{GIS}DAG-*az* (5) [*kat*]-*ta ti-i-e-iz-z[i]* (6) GAL DUMU.MEŞ E₂.GAL-*ma-aš-ši* ^{GIS}*ka[l-mu-uš]* (7) *pa-a-i* "(4) [Kı]ral tahttan (5) [a]şağı iner. (6) Fakat saraylı ağası ona ^{GIS}*kalmuş*'u (7) verir.,

Bayram gününün sonunda kıral merasimin cereyan ettiği yeri terk ederken: KUB XI 34 VI (35) *na-aš-ta* DUMU E₂.[GAL ^{GIS}DAG-*a*]z ^{GIS}*kal-mu-uš* (36) ^{GIS}ŞUKUR-*ia ar-ḫ* [*a da*]-*a-ai* (37) *nu*

⁸ ^{GIS}*ḫuluganni-*, IBoT I 36 II 13 v. d. , 26, 43'e göre tekerlekli bir nakil vasıtasıdır. Sommer, AU 81 ve Alp, Beamtennamen 7 v. d. , 10'da bildirilen metin yerlerine göre herhalde bir nevi binek arabasıdır. Krş. Goetze, JCS. I 81 n. 1.

⁹ KBo IV 9 I 20'da da geçiyor ve bir nida olarak kullanılıyor, orada: *ta-li-i-ša*. Ritualde kullanılan bu neviden diğer nidalar gibi muhtemelen yabancı bir sözdür. Bk. Goetze, Tunn. 33 v. d. ; Alp, Beamtennamen 12 n. 1.

DUMU E₂.GAL *GIŞkal-mu-[uş L]UGAL-i pa-a-i* (38) *nu šal-li a-še-eš-šar [a-ap-pa-a-i]* "(35) Bunun üzerine saray[lı taht]tan *GIŞkal-muş'u* (36) ve mızrağı alır. (37) Sonra saraylı, *GIŞkalmuş'u* kiralara verir. (38) Ve büyük toplantı [sona erer],".

Aşağıdaki metinde bayram gününün sonunda kiral tapınaktan "iç eve,, (yatmağa?) giderken *GIŞkalmuş* tahtın üzerinden alınıp dışarıya götürülüyor: KUB X 18 VI (6) *na-aš-ta* DUMU E₂.GAL *GIŞDAG-az* (7) *GIŞ kal-mu-uš* *GIŞ[Ş]UKUR. HI. A ar-ħa* (8) *da-a-i na-at pa-ra-a pi₂-e-da-i* (9) *šal-li a-še-eš-šar a-ap-pa-a-i* (10) LUGAL-*uš* E₂.ŞA₃-*na pa-iz-zi* "(6) Sonra saraylı, tahttan (7) *GIŞkalmuş'u* (ve) mızrakları (8) alır ve onları dışarıya götürür. (9) Büyük toplantı sona erer. (10) Kiral "iç eve,, gider.,"

Aşağıdaki metinden kiralın bazı kurban sahnelerinde *GIŞkal-muş* ile vazifesini yaptığı ve aleti elinde tuttuğu anlaşılıyor: KUB II 10 IV (24) LUGAL-*uš-ša-an nam-ma da-a-an* (25) *NINDA ta-par₂-ūa_a -šu-u-i* *GIŞkal-mu-uš* (26) *tak₂-ša-an e-ip-zi* (27) GAL *LU₂.MEŞME.ŞE. DI-ma-kan₂* *NINDA ta-par-ūa_a -šu-un* (28) *ŞU-it kat-ta e-ip-zi* (29) UGULA *LU₂.MEŞMUHALDIM-ma-aš-ša-an I UZUUR₂* (30) *še-ir da-a-i* (31) *nu UGULA LU₂.MEŞMUHALDIM nam-ma I UZUUR₂* (32) LUGAL-*i pa-ra-a e-ip-zi* (33) LUGAL-*uš-ša-an nam-ma III-an pi₂-di* (34) *NINDA t[a-par₂-ūa_a -]šu-u-i* *GIŞkal-mu-uš* (35) *tak₂-[ša-an] e-ip-zi* "(24) Kiral tekrar ikinci (25) *t.* ekmeğine *GIŞkalmuş'u* (26) yanaştırır (?)¹⁰ (27) Fakat Başmeşedi *t.* ekmeğini (28) eliyle aşağı tutar. (29) Aşçı başı ise, 1 butu (30) üstüne koyar (31) ve 1 butu tekrar (32) kiralara uzatır. (33) Kiral, üçüncü¹¹ (34) *t.* ekmeğine *GIŞkalmuş'u* (35) tekrar yanaştırır (?). ,"

¹⁰ Burada *GIŞkalmuş* ile *t.* ekmeği istikametinde bir hareket ifade ediliyor. Metinde bu hareket ekmeğe karşı en aşağı üç def'a tekrar edildiğine ve her def'asında işin sonunu teşkil ettiğine göre herhalde kiralın kurban etmesi bahis mevzuudur. Burası ile kiralın kurbanlık maddeye el koymak suretiyle kurban ettiğini bildiren metinler karşılaştırılabilirler (bk. Götze, Kulturg. 86 ve n. 3). Yani metinimizde kiral doğrudan doğruya veya elini koyarak kurban etmeyi bu işi *GIŞkalmuş'u* ekmeğe yanaştırmak(?) suretiyle yapıyor.

¹¹ III-*an pi₂-di*'nin satır 24'te *da-a-an* sözü ile değişik olarak kullanıldığına Sommer, AU 61 n. 6 ve 272 n. 1' de işaret etmiştir. Fakat ben Sommer'ın *zum dritten Male* tercümesinden ayrılıyorum. III-*an pi₂-di*, III-*an pi₂-e-da-aš* sözünün tasrif edilmiş şeklidir. Krş. KBo III 1 II 37 *ta-a-an pi₂-e-da-aš* [D] UMURU. KUB X 13 III 6 TUG₂ *da-a-an pi₂-e-da-an*, satır 4'teki TUG₂ *ħa-an-te-i[z-zi]* ve satır 11'deki TUG₂ ERIN₂. MEŞ ile deği-

Nehayet ^{GIŞ}kalmuş elde taşınan aletler arasında anılıyor: KUB II 3 II (6) I-EN DUMU E₂.GAL-ma (7) ^{GIŞ}ma-ri-in AN. BAR ^{GIŞ}kal-mu-uŝ (8) ^{GIŞ}IŞ-TUŬ-ĦA¹² ^{GIŞ}mu-kar-ra ħar-zi "(6) (Diğer) bir saraylı ise, (7) demir mızrağı(?)¹³ ^{GIŞ}kalmuş'u (8) kamçıyı ve defî (?)¹⁴ taşır., Burada saraylı kıralın şahsî hizmetini gören memur sıfatı ile ^{GIŞ}kalmuş'u taşıyor. Diğer metinlerden öğrendiğimize göre saraylının bu aletlerle bir ilgisi yoktur. IBoT I 36 II 34'ü de bu şekilde izah etmek istiyorum.

Metinlerden ^{GIŞ}kalmuş'un yalnız kıral tarafından kullanıldığını ve merasim alaylarında muhtemelen elde taşındığını, tapınakta kıral tahta oturduğu zaman tahtın sağ tarafına konduğunu ve tahttan inince kendisiine takdim edildiğini öğrendikten sonra arkeolojik kıral tasvirlerini gözden geçirelim. Kıral tasvirlerinin bir listesi Goetze Kuturg. s. 85 not 8'de verilmiştir. Bittel, Yaz. s. 120 v. d. nda sonradan katılan malzeme ile bu listeyi genişletiyor ve tamamlıyor. Karşılaştırmamıza esas olarak metinlerimizin ait oldukları imparatorluk devri kabartma ve mühürlerinden büyük kırala ait olduklarında şüphe edilmeyenlerini ön plana alacağız. Muhteva bakımından Hüyük kabartmaları, ^{GIŞ}kalmuş'u anan bayram merasimlerine bağlıdır. Bayram ritual'lerinin mevzuları, merasim alayı, tapma, kurban ve çalgı sahneleri bu âbidelerde işlenmişlerdir.

Hüyük ortostatlarının birinde kıral ve kıraliçenin iştirak ettikleri bir tapma sahnesi görülmektedir (Garstang, The Hittite Em-

şik olarak kullanılıyorlar. Yani elbise kalitelerini ifade ediyorlar. *ħantezzi* her zaman kalite ifade etmeyeceği gibi *da-a-an pi2-e-da-aŝ* esas olarak rütbi bir sayıdır. IBoT I 13 V 16 *da-a-an pi2-e-da-aŝ-ŝa*, yalnız «ve ikinci». KUB XIII 2 I 14 v.d., 18 v. d. nda LU²DUGUD diye anılan subaylar arasında II, III, IV *pi2-e-da-an* herhalde rütbe tefriki için kullanılmaktadır. Bk. Sommer, aynı yerde 61 n. 6.

¹² Okunuşu IBoT I 36 II 12, 21'e göre: ^{GIŞ}IŞ.TU.ŬĦ.ĦA (akuzatif). Manası da aynı metinden çıkıyor. Satır 12 'de araba ile irtibat halinde geçiyor. Kıral arabaya bindikten sonra (s. 16 v.d.) bu âlet kendisine veriliyor. von Soden, OLZ 1933. Sp. 738 n. 3 bu sözün (orada *iŝtaħħu*) Sumerce eş. dah «çift organ» dan geldiğini iddia ediyor. Krş. Goetze, JCS I 181 n. 38. Böylece ^{GIŞ}IŞTUĦĦU «kamçı». Amarna tabletlerinde olduğu gibi aynı söz Boğazköyde ELDUĦU şeklinde de kullanılmaktadır. Bk. v. Brandenstein, ZDMG 91, 563 n. 1, aynı müellif, Bildb.60.

¹³ Bu mana v. Brandenstein. Bildb. s. 41 v.d. nda muhtemel yapılmıştır.

¹⁴ Bk. Goetze, Tunn. 38 n. 89. IBoT I 36 II 15 v.d. nda da bir musiki aleti olduğu görülüyor.

pire 134 Fig. 8 ve Pl. XXIX, Bossert, 507 ve 510)¹⁵. Burada kıral bol ve uzun etekli bir manto ile sivri ayakkabılar giymiştir. Başında bir takke ve kulaklarında küpeler vardır. Sol elini dua jestinde kaldırmış ve sağ elinde bir "lituus," tutmaktadır. Diğer bir Hüyük ortostatında da (Bossert 503, 505) kıralın kıyafeti aynı olup sol elile bir kaptan içki döktüğü ve yine sağ elinde "lituus," u tuttuğu görülüyor, "lituus," un sağ elde taşınması, metinlerde ^{GIŞ}kalmuş'un kıral tahta oturduğu zaman tahtın sağına konması ile karşılaştırılabilir. "Lituus," bir çok tasvirlerde sol elde elde görülüyorsa da bu gibi eserlerde kıral daima soldan görüldüğünden "lituus," un sol elde taşınması seyirciye gösterilmek arzusundan ileri gelmiş olabilir¹⁶. Tahtta oturmuş Fırtına tanrısı önünde iki elini dua jestinde kaldırmış bir kimseyi temsil eden Hüyük kabartmasında da (Gelb, OIP XLV Pl. I 1, Bossert 513) muhtemelen bir kıral tasvir edilmiştir. Burada elde "lituus," yoktur. Metinlerde bir kurban sahnesi esnasında ^{GIŞ}kalmuş'un kıralın elinde muhafaza edilmediği bildirilmesine mukabil Hüyükten verdiğimiz ilk misalde kıral elinde "lituus," u tuttuğu gibi metinlerden nakl ettiğimiz bir tapma sahnesinde kıralın ^{GIŞ}kalmuş'u muhafaza ettiğini görmüştük. Fakat metinlerin bu hususlarda verdiği malûmat tesadüftür. Hakikatte kıral kurban ettiği veya taptığı esnada her iki elile birden meşgul iken bir alet taşıyamayacağı tabiidir. (Kırş. Delaporte, Malatya Pl. XX 1, 2, XXI, Bossert 770, 771). Diğer taraftan "lituus," kıralı diğer memurlardan ayıran başlıca alâmetlerden biri olduğundan âbidelerin kendisini bu aletle tasvir etmeye önem vermeleri anlaşılacak bir şeydir.

İmparatorluk devrine ait tasvirler arasında dinî atmosfer bakımından Hüyük eserlerine en yakın şüphesiz Yazılıkaya kabartmalarıdır. Yazılıkaya Nu. 81'de bu kaya mabedini vakfeden veya vakfedenlerden biri olan Tutḫaliya (muhtemelen IV.)¹⁷ koruyucu tanrısı Şarumma tarafından himaye maksadı ile koltuğunun altına alınmış ve kıralın sağ eli tanrının sol eli içinde tutulmaktadır. Kıralın kıyafeti Hüyükte gördüklerimizin aynidir. Farklı olarak aşağıda metinlerde de anıldığını göreceğimiz kamanın kabzası

¹⁵ Kıral tasvirlerini veren müelliflerin yalnız bazıları zikredilmekle yetinilmişdir.

¹⁶ Bk. von Brandenstein Bildb. 88 ve n. 1

¹⁷ Bittel, aynı yerde s. 136 v. d. ; v. Brandenstein, Bildb. 74 n. 2.

görülmektedir. Burada kiral, "lituus,, u sol elinde tutuyor. Yazılıkaya 64 numaralı figür de kıyafet bakımından bundan öncekinden farksızdır. Bu kiral da "lituus,, u sol elinde tutmaktadır. Kat'i olarak çözülemiyen ve bir dağ tanrısı ile tasvir edilen hiyeroglifini Güterbock şimdi Tuthaliya olarak okumak istiyor¹⁸. Burada kiral dağlar üzerinde durduğundan Güterbock'un dediği gibi ölmüş ve tanrılaşmış bir kiraldir ve IV. Tuthaliya kendi adını taşıyan seleflerinden birini burada tasvir ettirmiş olsa gerektir. Yazılıkaya 34 numaralı figüre gelince, başının üzerine bitişik bir kanadlı güneş bulunuyor. İlk işareti tanrı determinatifi olan hiyeroglifini sol elinin üzerinde tutuyor. Determinatifin altındaki işaret Güterbock tarafından güneş işareti ve tanrı güneş tanrısı olarak izah edilmiştir¹⁹. Yassı başlığı, uzun mantosu, sağ elinde "lituus,, u, belinde kaması ile bir kiral gibi giyinmiştir. Hitit kırılları daha hayatta iken kullandıkları "güneşim,, unvanı ile kendilerini güneş tanrısı ile birleştirmeye temayül ettiklerinden bu figürü, ister öldükten sonra tanrılaşan bir Hitit kiralını, ister doğrudan doğruya güneş tanrısını ifade etsin, diğer kiral tasvirlerinden ayırmak mümkün değildir. Malatya'da başında kanadlı güneş ve sol elinde "lituus,, bulunan tanrıyı da (Delaporte, Malatya Pl. XX 2, XXI, Bossert 771) daha geç bir zamana ait olmakla beraber aynı şekilde değerlendireceğiz. Malatya'da arslan üstünde duran ve elinde "lituus,, bulunan tanrı (Delaporte, aynı yerde Pl. XXIII 1, Bossert, 772) "lituus,, un tutuş vaziyetine göre hüküm verilecek olursa, ölmüş ve tanrılaşmış bir kiraldir.

Kiral Muvatalli'yi temsil eden Sirkeli kaya kabartması da (Garstang AAA 24, Pl. XVII, Gelb, OIP XLV Pl. LXVIII, LXIX, Bossert 553, 554) Hüyük ve Yazılıkayadaki kiral kıyafetine uyuyor. Sağ elini dua jestinde kaldırmıştır, sol elinde bir "lituus,, bulunmaktadır. Boğazköyde bulunan aynı kırıla ait mühürlerde de (Güterbock, MDOG 75, Abb. 35-36; aynı müellif, Siegel aus Boğazköy I, Taf. II-III 38-40, Bossert 708-709) Muvatalli'yi başında takkesi, sırtında uzun mantosu ve sağ elinde "lituus,, u ile görmekteyiz. Sol eli büyük kiralın koruyucusu bir Fırtına tanrısının sağ avucu içine alınmıştır. Bunlardan kıyafet bakımından fark-

¹⁸ Siegel, aus Bogazköy II 8 v. d.

¹⁹ Belleten VII (1943) 275 v. d. Krş. Bittel, adı geçen yerde 121; E. Akurgal, Remarques stylistiques sur les reliefs de Malatya 51 n. 116.

sız olan Til Başer mühüründe (Hogarth, Hittite Seals Pl. VI 164) ve Ward, Seal Cylinders of Western Asia 267 Nu. 794'te kıral "lituus,,u sol elinde taşımaktadır. Şimdiye kadar andığımız büyük kıral tasvirlerinde kıralın elinde tuttuğu yegane alet "lituus,,tur.

Bir erkek tanrıya içki sunan III. Hattuşili'yi temsil eden Fraktin kabartması (Garstang, The Hittite Empire Pl. XLI, Bossert 550, 552; Bittel, Yaz. 121 şekil 50) konumuzun dışında kalıyor. Çünkü burada kıral normal kıyafetinde değil karşısındaki tanrı gibi tasvir edilmiştir. Sağda dişi tanrıya içki sunan kıralıçe Puduhepa'nın kıyafeti ile dişi tanrının kıyafeti arasındaki benzerlik te göze çarpıyor. Dinf bayramların icra edildiği kış mevsimine uyan cübbenin yazın muharebeler esnasında kıral tarafından taşındığı şüpheli olmakla beraber Fraktinde gördüğümüz boynuzlu sivri külâhı, kısa pantolonu ile tanrılar gibi giyinmiş olan ve omuzunda yay taşıyan Hattuşili'nin kıyafetinin, başka açık örnekler mevcut olmadıkça, kıralın yazlık muharebe kıyafeti olduğu açıkça söylenemez. Gavurkaledede oturmuş bir dişi tanrı istikametinde yürüyen biri sakalsız diğeri sakallı birbirine benzer iki figürü de Bittel tarafından Yazılıkaya 122'de işaret edildiği gibi şeklen tanrılara benzediğinden mevzuumuzun dışında bırakıyorum. E. Akurgal da bunların tanrı olduğu kanaatindedir.

İmparatorluk devrinde büyük kırala mahsus olan ve prensler tarafından taşınmayan "lituus,,un 1200'den sonra kurulan küçük devletlerin kırallarının bir emblemi olarak kullanılmağa devam edildiği görülüyor. Bk. Delaporte, Malatya, Pl. XIX 1, 2, XXI, XXII 1, XXIV, Bossert 775, 777-779; Samsat Stel'i, Humann-Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien Pl. 49, 1; Şimal Suriye mühürü, Hogarth, adı geçen yerde Pl. VI 176 (kıral olduğu şüpheli).

"Lituus,,un imparatorluk devrinde büyük kıraldan başka kimse tarafından taşınmamasına mukabil²⁰ GİŞPA'yı diğer kimselerin taşıdığını yukarıda n. 54'te görmüş olduğumuza göre bu iki alet birbirinin aynı olamayacaktır.

"Lituus,,un bir benzeri de tanrılarda görülmektedir. Tanrıların taşıdığı alette kıvrılma, kıralınkinden olduğu gibi aletin ortasında

²⁰ Hüyükte merasim alayında kıral ile kıralıçeye refakat maksadı ile yürüyen üç saray memurunu temsil eden kabartmada (Bossert 508-509) ortadaki memurun tuttuğu âlet, şekil, tutuş ve mana itibarıyla kıralın «lituus»undan bambaşkadır. Krş. Bittel, Yaz. 124 ve n. 3.

başlamamakta olup yalnız ucu kıvrıktır. Tanrı bu aleti kiralın tuttuğu istikametın aksine kıvrık tarafı yukarıda olmak üzere ya omuzlanmış veya amudî olarak tutuyor. Bu sorular için ve umumiyetle "lituus," için bk. E. Akurgal, Remarques stylistiques sur les reliefs de Malatya 50 v.d. not 116. ^{GIŞ} *kalmuş*'un metinlerde tanrılar tarafından taşındığına dair bir kayda rastlanmadığı halde bir çok tanrıların ^{GIŞ} PA'larından bahsediliyor²¹. Arkeolojik tasvirlerde tanrılarının elinde gördüğümüz ucu eğri bastonla metinlerde tanrılara ait olduğu bildirilen ^{GIŞ} PA'ların birleştirilip birleştirilemeyeceği sorusunu açık bırakmak istiyorum. Bu anıtları ayrı ayrı gözden geçirmek bizi asıl mevzuumuzdan uzaklaştıracağından burada yalnız Bittel, adı geçen yerde s. 123'te verilen listeye işaret etmekle iktifa edeceğim²².

Büyük kiralın merasim kıyafeti hakkında metinler de bazı malûmat veriyorlar. Bayram sabahında kiral, geceyi geçirdiği *ħalentuva-* evinden²³ "yılanma evine,"²⁴ gidiyor. Orada muhtemelen banyo yaptıktan sonra ^{TUG2} *kušiši* (KUB II 6 III 25; XI 35 I 11; XX 47 I 3; IBoT I 3 I 6 v. d.; II 7 I 6; ideografik olarak ^{TUG2} NIG₂-LAM₂.MEŞ KUB XX 79, 6, bu musavat için bk. aşağıda) adı verilen "bayram elbisesini,, beyaz veya siyah ayakkabılarını

²¹ ^{GIŞ} PA'ları olduğu bildirilen tanrılar; Marāş şehrinin Fırtına tanrısı (KBo II 1 I 40, 31); [GI]Ş PA. ĦI.A *šu-ru-uħ-ħa-aş* ŞA DZ A. BA₄.BA₄ (KUB XX 80 III 16); ^{GIŞ}PA.ĦI.A *Dza-li-ia-nu* (KUB XX 80 III 17); ^{GIŞ}PA DINGIR^{LIM}(KUB X 11 III 12 IV 16); ^{GIŞ}PA ĦI.A DINGIR^{LIM}(KUB X 68,7); III ^{GIŞ}PA DINGIR^{LIM} DU GA₅.AŞ.RU için (VAT 6688+Bo 2496, öy. 35, von Brandensein, Bildb. 12); II URUDU PA Lapana şehri dışı tanrısı Iiaia'ya ait: aynı metin IV 6, Kumarbi efsanesinde seyahata çıkan tanrılar tarafından kullanılıyor. Güterbock, Kumarbi Efsanesi, Metin 2, I. tablet, nusha A, KUB XXXIII 96 I 13: Kumarbi; Metin 2, I. tablet, nusha C, KUB XXXIII 102 II 33 III 4: Mukışanu; Metin 2, III. tabtlet b, KUB XXXIII 106 II 2: Taşmişu. Tanrılarının asaları da kutsal sayıldığından tanrılara ve tapınaktaki mukaddes yerlere kurban edildiği gibi tanrılarının asalarına da kurban ediliyor: KBo II 30 Vs. 5; KUB X 11 III 12 IV 16.

²² Geyik üzerinde bir tanrıyı tasvir eden Yeniköy kabartması da omuzlanmış «lituus» tipine eyi bir örnek veriyor. Bk. Remzi Oğuz Arık, Alacahöyük hafriyatı 1935 s. 26 şekil 36; Bossert 570.

²³ Bk. Götze, Kuturg. 155; Alp, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi II 790.

²⁴ Ehelolf, KIF I 154 n. 2'de E₂ ĦI.US₂.SA'nın Hititçe okunuşunun

(KUB II 6 III 26; XI 35 I 11)^{24a} giyiyor ve altın veya gümüş küpelelerini²⁵ (KUB II 6 III 26; 13 I 4; X 17 I 19; 18 I 33; XI 35 I 11; XX 47 I 4; IBoT I 3 I 6) takıyor. Diğer bir metinde toptan süslerini taktığı bildiriliyor (*unuuşaşhuş* KUB XI 22 I 17). Kış bayramından bahseden (EZEN *KU.UŞ.SI*₂, Sommer, ZA NF XII 23 n. 6) iki paralel metnin karşılaştırılmasından ^{TUG²} NIG₂.LAM₂.MEŞ için ^{TUG²}*kuşişi* okunuşu muhtemelen kazanılıyor:

KUB XX 79, 3 ^{E²}*ha-le-en-tu-ua* *h*₂[*a-aş-ša-an-zi*]
^{KUŞ}NIG₂. ^{BAR₃}*aş-ta uş-şi-ia-an[-zi]*

5 LUGAL-*uş I. NA* ^{E₂}HI.US₂.SA *pa[-iz-zi]*
ta ^{TUG²}NIG₂.LAM₂.MEŞ ^{BABBAR^{TIM²⁶}} *x[. .]*

7 *da-a-i*

KUB XI 35 I 8 *ma-a-an* ^{E₂}*ha-le-en-tu-u-ua-aş* *ha-aş-ša-an-zi*
^{KUŞ}NIG₂.^{BAR₃}*aş-ta uş-şi-ia-an-zi*

10 LUGAL-*uş I. NA* ^{E₂}HI.US₂.SA *pa-iz-zi*
ta-za KIN.HI.A-*ta* ^{TUG²}*ku* (I) *-şi-şi* HUB.BI²⁷
 GUŞKIN

12 ^{KUŞ}E.SIR ^{GE₆}*ia da-a-i*

^{E²}*tarnu*-olabileceğini telmih etmişti. Aşağıda benzer metinlerin karşılaştırılması bu musavatı destekliyor:

KUB II 13 I 3 LUGAL-*uş I. NA* ^{E₂}HI.US₂.SA *pa-iz-zi*
ta-az KIN-*ta* HUB.BI ^{GUŞKIN} *da-a-i*

5 LUGAL-*uş-kan₂* *IŞ.TU* ^{E₂}HI.US₂.SA *u₂-iz-zi*

KUB X 27 I 16 *ma-aş-an-ma* LUGAL-*uş* ^{E²}*tar-nu-u₂-i*
a-ri nu tu-un-na-ak-< ki >-eş-na *hal-zi-ia*

18 *nam-ma-az* LUGAL-*uş* *ua-ar-ap-zi*
ta-az KIN. HI. A *-ta* HUB.BI ^{GUŞKIN} *da-a-i*

20 LUGAL-*uş-kan₂* ^{E²}*tar-nu-ua-az u₂-iz-zi*

KUB X 18 I 30 v. d. nda da kiral ^{E²}*tarnu*-da yıkandıktan sonra küpelelerini (bk. not 27) taktığı bildiriliyor. KUB XXXII 135 I 1 v. d. nda ise kiral banyo yaptıktan sonra ^{E₂}HI.US₂.SA'yı terk ediyor. Nehayet KUB XX 47 I 5 ve 8'de her iki sözün değişik olarak kullanıldığı anlaşılıyor.

^{24a} Goetze, JCS I 177 de ilâve olarak KUB XX 4 I 7 v. d. ile KUB XXV 19 I 4 v. d. ını veriyor.

²⁵ Bk. n. 27.

²⁶ Eyi muhafaza edilmemiş olan işaretin okunuşu KUB II 6 III 26'ya göre. Goetze, JCS I 177, bu sözü ^{TUG²}NIG₂. LAM₂. MEŞ-*UT.TIM* diye okuyor.

²⁷ Eğer IBoT I 3 I 6 HUB.BI₂.HI.A yanlış değilse, transkripsiyon terci-

^{TUG2}kušiši KUB XV 34 I 40'a göre de değerli bir elbise nevidir. KUB XII 37 II 4'te geçiyor, fakat kırık ve neticesiz (bk. aynı zamanda Zuntz, TIS 59). ^{TUG2}NIG₂. LAM₂ metinlerde ekseriya cemi halinde, yahut takım veya çift olarak geçiyor. KBo V 2 I 31 I-NU. TIM ^{TUG2}NIG₂. LAM₂. MEŞ "bir takım bayram elbisesi," . Bo 2318+8042 Öy. I 16 v. d. (v. Brandentein, Bildb. metin 3 s. 18) III TA.PAL ^{TUG2}NIG₂. LAM₂ ŞA₃ I-NU.TUM SIG₇ (?) I-NU-TUM-ma SA₅ I-NU-TUM-ma ^{NA4}ZALAG "üç çift bayram elbisesi, onlardan bir takım sarı (?), bir takım ise kırmızı, bir takım ise, parlak taş (renginde veya ile ?)., ištenutu ve tapālu için krş. Goetze, ZA NF 6, 79 v. d. ve bk. Landsberger, Güterbock'un makalesinde Orientalia 12 NS, 153. ^{TUG2}kušiši neutrum olduğundan cemi olarak telâffuzu da aynıdır. KBo IV 2 IV 24'e göre (a-pi₂-e-ia ^{TUG2}NIG₂.LAM₂. MEŞ, akuzatif) bu ideogramın arkasında da bir neutrum gizli olduğundan müsavatımız hemen hemen kat'leşiyor. Bununla beraber Goetze, aşağıda bahis konusu olacak makalesinde (JCS I 178 v. d.) kušiši'yi Sumerce tug₂.bar.dib'in Akkadca karşılığı olan kušitu'nun Hititçeleşmiş şekli olarak düşünüyor. tug₂.nig₂.lam₂'ın Akkadcası lamḫušū'dur. Hitit Kırılının aynı bayram merasimi için aynı vazifeyi gören iki muhtelif elbise taşınması muhtemel olmadığına ve abideler kırılalı daima aynı dini merasim elbisesi ile tasvir ettiklerine göre Goetze'nin teklifi, Hititlerin bu iki ideogram'ı birbirine karıştırmış olmaları şartı ile mümkündür. "Bayram elbisesinin,, metinlerde cemi yahut takım veya çift olarak geçişi, Bittel'in adı geçen yerde s. 120'de kırılın elbisesinin muhtelif parçalardan mürekkep olduğu müşahedesine uyuyor. Bittel, aynı elbisenin üç parçadan ibaret olduğunu tahmin ediyorsa da bir az önce andığımız metinde çift sözü takım sözü ile değişik olarak kullanıldığından kırıl mantosunun iki parçadan ibaret olabileceği de düşünülebilir. Andığımız metinde bu elbise bir dişi tanrıya vakfedildiğinden bunu kırılın elbisesine teşmil etmek belki de doğru olmayacaktır. Malatya kabartmalarında kırılın elbisesinin iki kıs-

han böyle olacaktır. Manası «küpe» için bk. v. Brandenstein, Bildb. 56. Goetze tarafından kabul edilmeyen bu teklif hakkında bk. aşağıda s. 314 v.d. İmlâda değişiklik bilhassa LU²HUB.BI'de görülüyor; bunun yanında LU²HUB.BI₂, LU²HUB₂.BI, LU²HUB₂.BI₂ yazılışları da mevcuttur. Bir rakkas manasına gelmesi muhtemel olan meslek adı ile HUB.BI «küpe» nin birleştirilebileceği şüphelidir. Krş. Sommer, HAB 42 n. 5; bk. Goetze, Language XV 116-118 ve n. 3-7 ve JCS I 82 n. 11.

mından ibaret olduğuna E. Akurgal işaret ediyor. ^{TUG²NIG₂}. LAM₂ yalnız büyük kırala mahsus bir elbise nevi değildir. Mitanni kıralı Mattivaza ile Şuppiluliuma arasındaki muahedede Suppiluliuma'nın Mattivaza'ya yaptığı hediyeler arasında geçmektedir (Weidner, Politische Dokumente 44 ve n. 2). Oraya göre yüncünün yaptığı yani yünden mamul bir elbise nev'idir. Bittel de aynı yerde Yazılıkaya kabartmalarındaki kıral elbisesinin ağır bir kumaştan olduğu kanaatine varıyor. Arkeolojik tasvirlerde mantonun kıralın şahsına mahsus olmadığı müşahade edildiği gibi (Bittel, aynı yerde s. 121) ^{TUG²NIG₂}. LAM₂ başka kimseler tarafından da taşınıyor (KBo V 2 I 31, 36 II 50 III 58, 60; IBoT I 36 II 49, 53, 57). Aynı elbisenin kadınlar tarafından da giyildiği bildirildiğine göre (KBo IV 6 ay. 12 v. d.; KBo V 2 I 36) ekseri kıral tasvirlerinden tanıdığımız uzun etekli mantonun bahis mevzuu olduğunda şühpe kalmıyor. Ehelolf tarafından KIF I 144'te transkripsiyon ve tercümesi verilen bir metinde aynı elbise tanrı statüsüne (bk. orada n. 4) giydiriliyor. Bu tespitimiz, Bittel s. 121'de ifade edilen mantonun hiç bir zaman tanrılar tarafından taşınmadığı mülâhazası ile ihtilâf halinde ise de Ehelolf'un zikrettiği metinde tanrının cinsi belli olmadığından dişi bir tanrı da bahis mevzuu olabilir. Nitekim yukarıda v. Brandenstein'dan nakl ederek verdiğimiz metin yerinde Tiliura şehrinin İşhaşhuriya adlı dişi tanrısına muhtelif renklerde üç takım "bayram elbisesi,, saray tarafından vakfedildiği bildirilmektedir. Hakikatte imparatorluk devrine ait kadın kıyafetleri ile erkek kıyafetleri arasında haricen büyük bir fark yoktur. Aynı elbise adının hem erkekler hem kadınlar için kullanılması ancak bu şekilde izah edilebilir.

KUB II 6 IV 3 v. d.ında tapınakta kıral ^{TUG²adupli} isminde bir elbise giyiyor ve kemerini takıyor. Bu elbise için Hrozný, Code Hittite s. 49'da verilen mana "culotte,, şüphelidir. Orada bildirilen ücrete göre kıymetli bir elbise nev'idir. Aynı elbise KUB XVII 21 II 15 ve IBoT I 31 Öy. 6'da geçiyor.

Büyük kıralın kıyafeti hakkında II. Murşili'nin dil tutukluğundan bahseden metin de kıymetli malûmat veriyor. Goetze-Pedersen tarafından işlenmiş olan metnin bizi ilgilendiren kısmının tercümesini veriyorum. Murşili şöyle diyor (KBo IV 2 IV 22 v. d. diğer nushalarla birlikte bk. Murşilis Spkrachlaehmung 9 v. d., Rs. 9

v. d.): “Fakat kefarete²⁸ öküzüne [el(imi) koyduğum günde], onu [gönderdikleri günde, ben o günde giydiğim] “bayram elbiselerini,, o elbiseleri de ta[mamı ile], kemer, kama²⁹, ayakkabılarla birlikte . . . ile gönderdiler ve onları (tanrıya) götürdüler.,” Bu tasvir, kıral kabartmaları üzerinde yapılan müşahedelere uyuyor.

Büyük kıralın kıyafetini elbisesinden, küpelerinden, kemerinden, kamasından ayakkabılarına kadar anan metinlerin kıral kabartmalarında ehemmiyet verilerek tasvir edilen ve kıralın alâmeti farikası olan “lituus,, u zikretmemelerine ihtimal veremiyorum. Mevcut sözler arasında en kuvvetli hatta yegâne namzed olan *GIŞkalmuş*’un “lituus,, u ifade ettiğini kuvvetle tahmin ediyorum. *GIŞkalmuş*’un imal edildiği malzemeye gelinceye, determinatif’in gösterdiği gibi menşe itibarıyla ağaçtandır. Gordion’da Tumulus III’te bulunan ve Frikyalılar devrine ait olan eyice eğrilmiş ağaçtan baston, Yazılıkaya ve Hüyük tasvirlerinden tanınan “lituus,, ları hatırlatıyor³⁰. Hitit metinlerinde *GIŞkalmuş*’un malzemesi umumiyetle söylenilmemekle beraber KUB X 21 I 3’te altından olduğu bildiriliyor ki³¹, bu da büyük kıralın taşıdığı bir alâmete uymaktadır.

II

Yukarıda pek ufak değişikliklerle basılmış olan satırları 1946 yılının sonuna doğru Journal of Cuneiform Studies mecmuasını çıkarmakta olan A. Goetze’ye “La désignation du Lituus en Hitite,, başlıklı bir makale halinde göndermiştim. Prof. Goetze, mektubuma karşılık olarak kendisinin de Hitit Kıralının Rahip Kıyafeti hakkında bir makale hazırlamış bulunduğunu ve elde ettiği neticelerin benimkilere uymadığını bildirdi. Bununla beraber büyük bir nezaket göstererek her iki makaleyi yan yana mecmuanın aynı nushasında neşretmeyi ve hangimizin delillerinin daha kuvvetli olduğu hususunda hüküm vermeyi okuyucuya bırakmayı teklif etti.

Mektuplaşma suretiyle kendisi ile yaptığımız münakaşalar bazı

²⁸ *puğugari* için bk. v. Brandenstein, Bildb. 49 n. 1.

²⁹ İdeogramın tamamlanması, ablatif: GIR₂-an-za (Sommer, AU 226 n. 1). Bu sebepten *GIŞkalmuş* ile münasebeti yoktur.

³⁰ Bittel, adı geçen yerde 124.

³¹ Gümüşten *GIŞPA*: KUB XXXII 129 Vs. 15; Gümüş kaplamalı *GIŞPA*: KUB XXXII 103 I. Kol. 16.

noktaların açıklanmasına yardım etti ise de, asıl noktada anlaşmamız maalesef mümkün olmadı. Bu arada makalelerimiz çıktı³². Ben yukarıda HUB. BI'nın³³ kıralın elbisesi ile bir birlik teşkil ettiğini ve von Brandenstein'in bunun "küpe,, olması gerektiği hakkındaki teklifini kabul etmişim³⁴. Goetze, Akkadca *hubbu* olarak okuduğu sözün Akkadca lugavî metinlerden faydalanarak Hitit Kıralının kıyafeti ile ilgili metinlerde "lituus,, manasına geldiğini ispata çalıştı. Ona göre *hubbu*, aslen "yelpaze,,yi ifade etmektedir. Hakikatte K 5474, 12'deki *hub₂-bu*'nun Hitit metinlerindeki HUB veya HUB. BI ile aynı olduğu ispata muhtaçtır. Çünkü son olarak bildirilen söz, Hitit metinlerinde benim bilgime göre daima *hub* işareti ile yazılıdır³⁵. Her iki söz, birbirinin aynı olduğu ispat edilse bile - ki, edilebileceğinden çok şüpheliyim - "yelpaze,, 'nin "lituus,,a tahavvül ve inkişafını arkeolojik tasvirlerde göstermek lâzımdır.

Kanaatıma göre Goetze'nin görüşüne karşı ileriye sürülecek deliller vardır:

A) HUB. BI ile hiç bir zaman GİŞ determinatif'i kullanılmamaktadır. Halbuki "lituus,, gibi bir aletin önünde kullanılması beklenirdi.

B) HUB. BI, çok def'a çift olarak geçiyor (bk. von Brandenstein, adı geçen yerde). Bunun Goetze tarafından ZA NF 6, 79 v. d.'ında verilen misaller gibi mütalaa edilebileceğinden şüphe ediyorum.

C) Metinlerde Kıral, bu eşyayı iki defa cemi halinde (HUB. BI(2).Hİ.A) üzerine alıyor (KUB II 6 III 26; IBoT I 3 I 6; krş. Goetze, JCS I 180). Kıral, arkeolojik tasvirlerde yalnız bir "lituus,, taşıdığına göre cemi işareti kolayca izah edilemez. Goetze'nin mektubunda bu cemi işaretini plurale tantum olarak izahı beni ikna etmiyor.

³² JCS I 164 v. d. ve 176 v. d.

³³ İdeogramın transkripsiyonu için bk. yukarıda s. 311 not 27, Goetze adı geçen yerde 180.

³⁴ Bk. yukarıda n. 27. von Brandenstein'in teklifini Güterbock ta kabul etmiştir, *Orientalia* NS 15, 486.

³⁵ Bk. aynı zamanda Goetze, adı geçen yerde s. 179. *HUB. BU* veya *HUB. BA* gibi yazılışlar elimize geçmediği müddetçe sözün Akkadca olduğunu kestirmek güçtür.

D) KUB XI 22 I 12'de Kıral, süslerini (*unuşaşhuš*) üzerine alıyor. Paralel metinlere göre "süsler,, sözü ile Kıralın merasim elbisesi, ayakkabıları ve HUB.BI kastediliyor (bk. yukarıda s. 311, Goetze, adı geçen yerde 177). "Lituus,, u bir süs olarak kabul etmek cidden güçtür.

E) HUB. BI, erkek ve kadına göre farklı olan bir eşyadır (Bk. von Brandenstein, adı geçen yerde). Bununla beraber krş. Goetze, adı geçen yerde 181 not 40.

F) von Brandenstein'in verdiği metnin Goetze tarafından (s. 184 not 52) yapılan izah ve verilen tercümesini kabul edemeyeceğim. Eğer von Brandenstein'in kitabı bir bütün olarak tetkik edilirse, onun tercümesi tercih edilir (Goetze'nin eline MVAG 46/2 geçmemiştir).

G) Goetze'nin görüşüne karşı en kat'î delili KUB XVII 14 IV 5 veriyor. Orada şöyle okuyoruz. II TA.PAL HUB.HI.A KUBABBAR ŞA I GIN₂.GIN₂ "Bir *şiqu*³⁶ ağırlığında iki çift gümüş HUB³⁷., Burada bir *şiqu*'luk ağırlığın bir parça için mi, bir çift için mi, yoksa tamamı yani iki çift için mi kastedilmiş olduğunu tayin etmek güçtür. Eğer benim görüşüm için en az müsait olan ihtimali tercih edip, bir adet HUB için bir *şiqu* kastedildiğini kabul edersek, Hititlerde bir MANA 60 *şiqu* olduğu takdirde, bir HUB'un ağırlığı aşağı yukarı 8 gram olacaktır. Şayed metinde bir *şiqu* için bir çift veya iki çift HUB kastedilmişse, o zaman bir danesinin ağırlığı 4 veya 2 gram olacaktır^{37a}. Kanunlarda GIN₂ ile birlikte kullanılan rakkamlara göre Hititlerde MANA'nın 60 *şiqu* olduğunu kabul etmek gerekecektir.

³⁶ Friedrich'in Hitit metinlerinde *zu* gibi yazılan işaretin GIN₂ = *şiqu* (krş. Lacheman, JAOS 57. 181-184) olarak transkripsiyonunun yapılması gerektiğini ispata çalışan makalesi elime geçmemiştir. Bu işaret için kanunlarda verilen rakkamlar pek büyük olmadığı için ben de Friedrich'in teklifine temayül ediyorum. Bununla beraber bu mesele buradaki konumuz için önemli değildir.

³⁷ Goetze de adı geçen yerde s. 180 not 34'te HUB ve HUB.BI'nin aynı şey olduğunu kabul etmektedir.

^{37a} Bazen ritual'lerde muhtelif eşyanın hakikî ağırlıklarından daha ufak ağırlıklarda model olarak kullanıldıklarını burada söylemeden geçemeyeceğim. Bk. KBo IV 1 Öy. 47 v. d. (: KUB II 2 I 57 v. d.). Fakat yukarıda verdiğim metinde HUB'un model olarak kullanıldığına dair hiç bir emare yoktur.

Arkeolojik kıral tasvirlerinde gösterilen "lituus", un bu kadar az bir ağırlıktan ibaret olamayacağı aşikârdır. Bu sebepten HÜB.BI ile "lituus", un ifade edilmiş olması imkânsızdır. Burada okuyucularımın Alaca - Hüyük'te K mezarında bulunan "lituus", lara dikkatini çekmek isterim³⁸. Bakır çağına ait olan bu buluntular, "lituus", un bir alâmet olarak Anadolu'da çok eksi bir geleneğe sahip olduğunu gösterir. Bu eşyanın yalnız kıvrık uçlu madeni kısımları ele geçmiştir. Aslında bu madeni uçlara takılan kabzalar^{38a} ağaçtan olduğundan muhafaza edilmemişlerdir. Dr. Hamit Koşay'ın 1937 - 38 - 39 kazı yılları hakkındaki raporu henüz basılmakta olduğu halde, kendisi neşredilmemiş olan ölçülerini kullanmama müsaade etti. Dr. Koşay'ın bu aletler için verdiği ölçüler şöyledir: K 25 diye adlandırılan "lituus", un uzunluğu 22.5 cm., kutru 4.8 cm. dir. K 26'nın uzunluğu 18.2 cm., kutru 4.6 cm. dir. K 27'nin uzunluğu ise 15 cm. ve kutru 3.9 cm.³⁹ dir. Dr. Koşay'ın bu aletlerin iki ucu arasındaki kısa mesafeyi ölçtüğü anlaşılıyor. Benim kavis boyunca aldığım ölçüler daha büyüktürler. Kavislerin dış kısmı şu uzunluk ölçülerini veriyor: K 25, 50 cm.; K 26, 46 cm.; K 27, 38 cm. dir. Etnografya Müzesi Müdürü Prof. Arık'a bu eserlerin uzunluk ölçülerini almama müsaade ve ağırlık ölçülerini bana temin etmek lütfunda bulunduğu için minnetarım. Ağırlıkları şöyledir: K 25, 1580 gram; K 26, 1340 gram; K 27, 680 gram'dır.

Muhtemelen eski bir Anadolu geleneğine dayanarak Hititlerde bu âlet yalnız Kıral tarafından kullanıldığından Alaca - Hüyük K mezarında bulunan "lituus", lar bu mezarların kıral ailesine ait olduklarını göstermeleri bakımından şayanı dikkattirler.

³⁸ Alaca-Hüyük'te bulunan bu eserler Müzeler Umum Müdürü Dr. Hamit Koşay tarafından neşredilmek üzeredir.

^{38a} «Kabza» sözünün Hititçesi muhtemelen *ipulli*'dir. Krş. ep- «tutmak». KUB XVI 83 Öy. 51 ŞA *GIŞTUKUL GUŞKUN-ia-ua-kanş i-pu-ul-li IŞ-TU* N[A⁴ ZA.GIN₃] *ar-ħa pi₂-ip-pa-[an]* «Altın silâhın [lacivert taş] kabzası kopmuştur.» von Brandenstein, Bildb. 64 v.d.'nda bu metin parçasının transkripsiyon ve tercümesini vermekte ise de, *ipulli*'nin manası için herhangi bir teklif yapmamaktadır. Genetif: *i-pu-ul-li-ia-aş* (KUB IX 22 II 24, açık değil). Sözün teşkili için krş. *istappul(l)i* «kapak» (H. Otten, MVAG 46/1, 71, *iştap-* «kapamak» fiilinden); *TUG²karialli* «baş örtüsü» (Forrer, Forschungen I 179; Goetze, OLZ 33, 291 not 5 ve NBr. 77 ve not 3, *kariia-* «örtmek» fiilinden) ve *DUG kuşkuşşulli* (Witzel, HKU, 100, 25; 114, 22, *kuşkuş-* fiilinden).

³⁹ Ben bunu 3.4 cm. olarak ölçmüştüm.

Prof. Goetze ile muhaberatımdan ve makalesinden anladığıma göre *kalmuṣ*'u⁴⁰ "lituus,, a karşılık olarak kabul etmemesine yegâne sebep, HUB.BI'nin "lituus,, u ifade ettiğini sanmasıdır. Şimdi bu ihtimal da ortadan kalktığından benim teklifimi kabul etmemek için hiç bir sebep kalmıyor.

HUB. BI'nin gayet hafif olan ağırlığı, von Brandenstein'in "küpe,, manasına geldiği hakkındaki tefsirini desteklemektedir.

Bana göre bu ideogram'ın Hititçe okunuşunun *ištamaḥuruṣ* olması çok mehtemeldir⁴¹. KUB XII 1'deki envanterde şöyle okuyoruz :

IV 37	IV TA.PAL HUB. BI GUŞKIN LU ₂ ŞA ₃ ^{BA} [III TA. PAL HUB.BI GUŞKIN] NA ₄
38	II <i>iṣ-ta-ma-ḥu-ru-uṣ</i> GUŞKIN [×?]
39	I-NU-TUM HUB.BI SAL ^{TI} GUŞKIN NA ₄ <i>an-da ap-pa-a-a[n]</i>
37	"Altından dört çift erkek HUB.BI'si; bunlardan [üç çift altın HUB.BI] (kıymetli) taş(lar ile tutturulmuştur (?)),
38	iki <i>ištamaḥuruṣ</i> (yalnız ?) altın (dandır) [×?].

⁴⁰ Meslek arkadaşım H. Otten neşrini hazırlamakta olduğu KUB XXXV'-ten *kalmuṣ*'un geçtiği yeni bir metin parçasının transkripsiyonunu bana bildirmiştir :

Bo 415 III 8	]x <i>kar-ṣi-eṣ-ki--iz-zi</i> DU- <i>ṣa-aṣ-kan₂</i> GIŞPA[<i>ti ?-]ia</i> GIŞkal-mu- <i>ṣa ti-ia</i>
10	-a]t-kan ₂ GIŞṣa- <i>ḥu-ta-az</i> kar-ṣi-eṣ-kan ₂ -zi [-z]i-el-li-uṣ-ma-at-kan ₂ GIŞTUKUL-az GIŞPA-az KI.MIN

kalmuṣ bakımından bu metin onun *asa* ile aynı gruba dahil olduğunu göstermekte ise de, bizi daha ileriye götürmüyor,

Bundan başka Otten'a neşredilmemiş olan ve yukarıda gösterdiğim gibi *kalmuṣ*'un «taht» ile ve bu suretle kırallık ile yakın ilgisini gösteren bir parçenin transkripsiyonunu gönderdiği için minnettarım. 832/c I (18) [GAL DUMU E₂.G]AL-ma *ku-it* GIŞŞUKUR (19) [*ḥar-zi na-at* GI]Ş DAG-ti IT.TI GIŞkal-mu-*ṣi da-a-i* «Fakat sar[aylı ağası tuttuğu] mızrağı tahta, *kalmuṣ*'un yanına koyar.»

⁴¹ Geçen yıl bir konuşma esnasında bu fikir ilk def'a olarak Prof. Güterbock tarafından ileri sürülmüştür.

- 39 Altından bir takım kadın HUB.BI'si, (kıymetli) taş (ile) tutturulmuş (tur).„
-

Satır 37 için teklif ettiğim tamamlama emin olmasa bile, 37. ve 39. satırlarda bildirilen aynı cins eşya arasında 38. satırda bütünü başka bir şeyin kaydedilmiş olacağı çok şüphelidir. *ištamaḫuruš*'un *ištamaš-* "işitmek„ ve *ištamana-* "kulak„ ile aynı kökten olması çok muhtemeldir.